
Wolfgang Neugebauer

Avstrijci in nacionalsocializem: žrtve ali storilci? O odnosu do odpora in kolaboracije

Pet desetletij po koncu nacionalsocialističnega režima ima nacionalsocialistična preteklost oziroma soočanje z njo še vedno pomembno vlogo v avstrijski javnosti; v zadnjih nekaj letih je bila to nekajkrat celo tema številka ena avstrijske notranje in zunanje politike: naj omenim samo spore okrog esesovske preteklosti nekdanjega predsednika avstrijske svobodnjaške stranke (FPÖ) Friedricha Petra, sprejem vojnega zločinca Walterja Rederja, ki ga je zanj pripravil tedanji obrambni minister Frischenschlager (1985), napetosti okrog Kurta Waldheima v letih 1986/87, ter izjave Jörga Heiderja o "dobri politiki zaposlovanja" v Tretjem rajhu in o bojnih enotah SS. Posebno še v zvezi z vojno in esesovsko preteklostjo predsednika republike dr. Waldheima je v Avstriji prišlo do širših, bolj poglobljenih in bolj nasprotujočih si razpravljanj o preteklosti kot kdajkoli prej po letu 1945. V teh politično zgodovinskih diskusijah, polemikah in konfliktih, katerih predmet je bil odnos Avstrijcev do nacionalsocializma in obseg kolaboracije oziroma odpora, je bilo opaziti dve nasprotujoči si tendenci: da bi se omilila škoda, ki jo je utrpel ugled Avstrije v zahodnih državah, in zmanjšal predsodek o Avstriji kot nacistični deželi, se je enostransko poudarjalo preganjanje Avstrijcev v času nacionalsocialističnega režima; predstavljalo Avstrijo izključno kot prvo žrtev Hitlerjeve Nemčije ter podcenjevalo avstrijsko soudeležbo pri nacionalsocializmu in v drugi svetovni vojni. Na drugi strani pa so predvsem angažirani mlajši antifašisti v močno pretiranih reakcijah zmanjševali pomen avstrijskega odpora ali ga celo povsem zanikali, poudarjali vpletenost Avstrijcev v nacionalsocialistični režim in njegove zločine ter smatrali Avstrijce bolj za storilce kot za žrtve.¹

Nacionalsocializem kot avstrijski fašizem

Za presojanje odnosa Avstrijcev do nacionalsocializma je zelo pomembna ocena dogodkov v marcu 1938. Takrat sta istočasno potekala dva procesa:

- a) revolucionarni prevzem oblasti s strani avstrijskih nacionalsocialistov, do katerega je prišlo zaradi zloma Schuschniggovega režima pod pritiskom Nemčije, in
- b) nemška vojaška okupacija Avstrije in njena priključitev k Hitlerjevi Nemčiji.

Ta dva dejavnika (avstrijski nacionalsocializem in nemška oblast, pri čemer je imel po mojem mnenju drugi večjo težo) sta drug ob drugem obstajala tudi v naslednjih sedmih letih. Na vsak način pa ne vzdrži znanstvene presoje mnenje, da je bila Avstrija le prva žrtev Hitlerjeve agresorske politike. Država Avstrija in z njo nemalo Avstrijcev (Judje, Romi, invalidi, politično drugače misleči) je sicer bila žrtev, Avstrijci kot narod pa ne samo žrtev. Nacionalsocializem je bilo namreč avtohtono avstrijsko politično gibanje z daleč v preteklost segajočimi tradicijami.

¹ Pregled o razpravah zgodovinarjev nudi: *Kontroversen um Österreichs Zeitgeschichte. Verdrängte Vergangenheit, Österreich-Identität, Waldheim und die Historiker* (ur. Gerhard Botz /Gerald Sprengnadel). Frankfurt am Main - New York, 1994.

Avstrijski nacionalsocializem ni bil podružnica nemškega, ampak samostojna stranka, ki je šele leta 1933 prišla pod nadzor Nemčije in se je lahko obdržala kot ilegalno gibanje tudi v času, ko je bila od 1933 do 1938 zatirana. Leta 1942, na višku svoje moči, je imela NSDAP v vseh sedmih alpskih in obdonavskih 'gauih' - kot so takrat imenovali Avstrijo - skoraj 700.000 članov. To pomeni, da je šlo za veliko stranko, ki jo lahko primerjamo z velikostjo današnjih vladnih strank ÖVP (Avstrijska ljudska stranka) in SPÖ (Socialistična stranka Avstrije). Obenem je bila to "ljudska stranka" v dobesednem pomenu besede, saj je bila zasidrana v vseh slojih prebivalstva.² Avstrijci so bili soudeleženi - deloma na vodilnih položajih - pri zločinih nacionalsocialističnega režima. Na desettisoče Avstrijcev je imelo korist od zaplenjenega judovskega premoženja; tako je bilo samo na Dunaju v letih 1938/39 "ariziranih" 70.000 judovskih stanovanj. Poleg tega je na stotisoče Avstrijcev navdušeno pozdravljalo Hitlerja in njegove enote, ko so marca 1938 vkorakale na Dunaj. Vsaj v času med 1938 in 1940, ko je nacionalsocializem izkazal določene uspehe pri premagovanju množične brezposelnosti, v zunanji politiki in z "blitzkriegi" na vojaškem področju, je obstajala široka, daleč preko članstva v stranki segajoča identifikacija s sistemom. Vojna z vsemi svojimi strahotami in trpljenjem je sicer zmanjšala navdušenje za nacionalsocializem, vendar je bilo najmanj milijon Avstrijcev vpoklicanih v nemško vojsko (od tega jih je 280.000 padlo, nemalo pa jih je sodelovalo tudi pri zločinih nemške *Wehrmacht*, ki so šele nedavno postali predmet zanimanja zgodovinske znanosti).³ Veliko ljudi, katerih sorodniki so bili na fronti, je imelo stvar Hitlerjeve Nemčije za svojo lastno, kar je psihološko razumljivo. Leto 1945 je tako nemalo ljudi, tudi tistih, ki niso bili nacionalsocialisti, sprejelo kot poraz, polom in ne kot osvoboditev.

Z 11% je bil delež avstrijskega prebivalstva, včlanjenega v nacionalsocialistično stranko nekoliko nad povprečjem za takratni nemški rajh. V zvezi s tem se vedno znova postavlja vprašanje, ali so bili Avstrijci v še večji meri pronacistično naravnani in še bolj radikalni kot Nemci v rajhu. Simon Wiesenthal je postavil tezo, da gre polovica umorjenih Judov na račun Avstrijcev.⁴ Tako sodbo si je ustvaril pod vplivom velikega števila Avstrijcev v referatu za Jude (vodil ga je Adolf Eichmann) pri glavnem uradu za državno varnost (RSHA), katerega naloga je bila, da organizira dokončno rešitev (Endlösung) judovskega vprašanja, ter v t. i. "Akaciji Reinhard", pod vodstvom dunajskega gaulajterja Odila Globocnika, odgovornega za uničenje Judov v "generalni guberniji" (Generalgouvernement). Doslej so bili podrobne znanstvene obravnave deležni le deli te tematike, npr. "Eichmannovi možje" ali pomori Judov v Srbiji Walterja Manoschka;⁵ ta dela podkrepljujejo tezo, da gre res za nesorazmerno velik delež Avstrijcev - seveda to velja le za to, zgodovinsko že obdelano področje. Druga pomembna področja, kot npr. posebne enote SS, koncentracijska in uničevalna taborišča ali uprave getov, glede tega vprašanja še niso raziskana. Po mojem mnenju razlogov za te dolgo odrivane vidike ni iskati v neki dispoziciji Avstrijcev, v njihovem fašistično

² Glej Radomir Luža: *Österreich und die Großdeutsche Idee in der NS-Zeit*. Wien - Graz - Köln, 1977.

³ Glej Walter Manoschek - Hans Safrian: *Österreicher in der Wehrmacht. NS-Herrschaft in Österreich 1938-1945* (ur. Ernst Hanisch / Wolfgang Neugebauer), str. 331.

⁴ Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes Wien (Arhiv avstrijskega odporniškega gibanja), E 22 458 Memorandum Simona Wiesenthala avstrijski vladi, 12. 10. 1966.

⁵ Hans Safrian, *Die Eichmann-Männer*. Wien - Zürich 1993.

rasističnem nacionalnem karakterju, pač pa v specifičnem razvoju avstrijskega nacionalsocializma. Za razliko od svojih nemških strankarskih tovarišev, ki so se od leta 1933 dalje lahko uveljavljali v upravi, gospodarstvu, strankarskem aparatu in drugih družbenih področjih, so bili avstrijski nacisti v "krščanski državi stanov" politično preganjani; za svojo ilegalno dejavnost so morali vzeti v zakup negativne posledice. Neredki aktivisti so kot pučisti ali teroristi pobegnili v Nemčijo, kjer so se v Avstrijski legiji, v SS in drugih nacionalsocialističnih organizacijah pripravljali na obračun s svojimi nasprotniki. Ti nacisti so se, kot je Hitler zagrozil avstrijskemu zveznemu kanclerju Schuschniggu februarja 1938, vrnili v Avstrijo v vlogi maščevalnih zmagovalcev in plenilcev. Na podoben način so se nakopičili občutki sovraštva in maščevanja v ilegalcih, ki so delovali v domovini; brez zadržkov in predsodkov jih je bilo mogoče izživeti po "prevzemu oblasti". Že od vsega začetka so bile žrtve tega političnega obračuna poleg znanih političnih nasprotnikov, tako katoliško konzervativnih kot levičarjev, predvsem Judje. Avstrijski nacisti so hlepeli predvsem po položajih, stanovanjih, trgovinah in drugem premoženju. Nemcem antisemitizma, "arizacije", pogona Judov ni bilo treba ukazati od zgoraj; nosilci tega vsakodnevnega antisemitizma so bili avstrijski nacisti. Pri tem so sodelovali in imeli korist tudi mnogi nečlani stranke. V terorističnem, represivnem aparatu, ki je bil vzpostavljen v Avstriji, so se znašli mnogi radikalni avstrijski nacisti, ki so tam naredili 'kariero'.⁶

Avstrijci so bili tako v veliki meri sosterilci; nekateri od njih, kot npr. Kaltenbrunner, Eichmann ali Globocnik pa celo glavni storilci. Ne glede na to pa po mojem mnenju Avstrijci v strukturi oblasti nacionalsocialistične Nemčije niso predstavljali enakovrednega dejavnika ali celo samostojnega centra moči. Odločilni položaji v gospodarstvu, vojski, birokraciji, kulturi, medijih, v strankarskem in SS aparatu so bili v rokah Nemcev. Nesporen in neomejen center oblasti je bil Berlin, Dunaj je bil le periferija. Ne nazadnje tudi Avstrijec Adolf Hitler ni bil eksponent kakšnih avstrijskih posebnih teženj, prav nasprotno, sovražil je vse avstrijsko. Predvsem na ekonomskem področju, kjer so si nemška podjetja prisvojila obsežne dele avstrijskega gospodarstva (po letu 1945 sporno "nemško premoženje"), ni bilo mogoče spregledati kvazi-kolonialnih potez.⁷

Tudi v Avstriji so pomembne položaje zasedali Nemci iz rajha. Ni bilo naključje, da sta bila gaulajterja Dunaja Josef Bürckel in Baldur von Schirach Nemca, vodilne avstrijske nacionalsocialiste, kot so bili npr. kratkotrajni zvezni kancler in državni namestnik Seys-Inquart, dunajski gaulajter Globocnik, vodja pučistov iz leta 1934 Wächter ali minister "priključitvene" vlade Glaise-Horstenau, pa so odrinili na položaje v zasedenih deželah. Ob razočaranjih zaradi take personalne politike je bilo nemogoče spregledati tudi nadutost nemških oblastnikov in izražanje njihove večvrednosti nasproti Avstrijcem; ne nazadnje se tak odnos odraža tudi v ukinitvi imena Avstrija. Vzporedno s slabšanjem razpoloženja med prebivalstvom je bilo vedno več razočaranj in frustracij tudi v stranki, posebno še na Dunaju. V tako imenovanem Kaltenbrunnerjevem poročilu iz leta 1944 je bilo katastrofalno razpoloženje do NSDAP odkrito prikazano. Zmotno pa bi bilo iz

⁶ Hans Safrian / Hans Witek: *Und keiner war dabei. Dokumente des alltäglichen Antisemitismus in Wien 1938*. Wien 1988; Gerhard Botz: *Wien vom "Anschluß" zum Krieg*. Wien - München, 1978.

⁷ Glej Norbert Schausberger: *Der Griff nach Österreich*. Der "Anschluß", 2. izdaja, Wien - München, 1988; isti: Hitler und Österreich. Österreich in Geschichte und Literatur, Heft 6, 1984, str. 345.

tega sklepati, da so se ti, v svojih pričakovanjih razočarani ali ne povsem zadovoljeni nacionalsocialisti, kakorkoli nagibali k opoziciji ali celo k odporu. Tudi razočarani nacisti so ostali lojalni, "izpolnjevali svojo dolžnost" in prispevali k delovanju režima do njegovega propada.⁸

Kategorija "kolaboracija" kot izraz za sodelovanje med okupiranimi in okupatorjem za Avstrijo ne drži povsem. Po mojem mnenju gre pri položaju Avstrije za poseben primer: vzhodni teritorij (Ostmark) oziroma njenih sedem alpskih in obdonavskih okrožij niso bili niti neki poljuben del Nemčije, kot npr. Bavarska ali Saška, pa tudi ne okupirana dežela, kot npr. Nizozemska ali Poljska. Ta dvojni položaj je ne nazadnje povezan tudi s spreminjajočo se nacionalno identiteto, s procesom nastajanja samostojnega avstrijskega naroda, ki so ga nacionalsocialistična oblast, odpor in osvoboditev še pospešili.

Odporniško gibanje - avstrijski "lasten prispevek k osvoboditvi"?⁹

Organizacija odpora je naletela na nemajhne težave. Propad Avstrije brez boja, pasivnost zahodnih sil, popoln nacionalsocialistični prevzem oblasti ter temeljito in hitro izvedena preganjanja so imeli uničujoč vpliv. Izsiljen beg tisočev potencialnih nasprotnikov nacionalsocializma je zmanjšal potencial za odpor. Temu se je pridružilo - predvsem kot psihološka ovira - razpoloženje po 11. marcu 1938: nacionalsocialistično zmagoslavje je zajelo - ne nazadnje zaradi učinka propagandne kampanje, kot jo Avstrija do tedaj še ni videla - široke kroge prebivalstva, daleč presegač le simpatizerje nacionalsocializma. Brez dvoma so jemale voljo do odpora tudi številne institucije in osebnosti, ki so izražale podporo priključitvi Avstrije, to še posebno velja za avstrijske škofo in za socialdemokrata Karla Rennerja.

Nadalje je treba omeniti dejstvo, da so druge dežele, ki jih je zasedla Hitlerjeva Nemčija, že od vsega začetka zasedbo smatrale za sovražno dejanje; odpor proti njemu je bila stvar vsega naroda, kolaboranti so bili deležni prezira in izolacije. Nasprotno pa so morali v Avstriji pripadniki odpora delovati v sovražnem okolju, polnem ovaduhov in fanatičnih privrženecv režima. Tu odpor ni bil le boj proti tuji zasedbi, ampak je imel značaj državljanske vojne - Avstrijci proti Avstrijcem - seveda z neenakim orožjem.

V Avstriji odpor ni obstajal kot enotno ljudsko odporniško gibanje, odporniške organizacije so bile teritorialno usmerjene na Avstrijo in v veliki meri ločene od nemških skupin. Upravičeno je zato mogoče govoriti o "specifično avstrijskem odporu".¹⁰ Odpor je bil razdeljen glede na politična in svetovnonazorska izhodišča, pri čemer je mogoče razlikovati dvoje glavnih sil, dvoje družbeno političnih taborov ali miljejev: organizirano delavsko gibanje, v glavnem skoncentrirano v industrijskih središčih na vzhodu Avstrije in katoliško konzervativno meščanski tabor. Znotraj teh dveh taborov so se v odporu prepletale meje med socialdemokrati, komunisti, sindikalisti in drugimi levičarskimi skupinami na eni

⁸ Glej Gerhard Botz: *Der 13. März 1938 und die Anschluß-Bewegung*. Wien 1978, str. 28.

⁹ Za natančnejši vpogled glej Radomir Luža: *Der Widerstand in Österreich 1938-1945*. Wien, 1985; Wolfgang Neugebauer: *Der Widerstand in Österreich Widerstand. Ein Problem zwischen Theorie und Geschichte*. (ur. Peter Steinbach). Köln 1987, str. 163.

¹⁰ Ernst Hanisch: *Gibt es einen spezifischen österreichischen Widerstand. Widerstand, Ein Problem zwischen Theorie und Geschichte*. (ur. Peter Steinbach). Köln 1987, str. 163.

strani, na drugi pa med nekdanjimi krščanskimi socialisti, domobrani, monarhisti in katoličani. V odporiškem boju je imelo delavsko gibanje (ali politična levica) številčno najmočnejše izgube, pri čemer je bil najpomembnejši delež komunistov. Pripadniki avstrijskega odporiškega gibanja so se v glavnem omejevali na tradicionalne oblike delovanja kot so ustanavljanje organizacij, propaganda ipd., kar se je izkazalo za malo učinkovito, prineslo pa je tudi mnogo izgub. Če njihovo delovanje primerjamo z današnjimi akcijami (ugrabitve, posamični teror, množični umori), so bile njihove metode umirjene in humane. Nasilne akcije, tudi sabotaže so bile bolj redke. Od leta 1942 so se - največkrat na pobudo komunistov - začele ustanavljati oborožene odporiške skupine. Predvsem na južnem Koroškem so se formirale slovenske partizanske skupine, ki so zaradi brutalne germanizacije ki so jo izvajali nacionalsocialistični oblastniki, in politike izseljevanja lahko računale na široko podporo koroških Slovencev. Slovenski partizani so se organizacijsko, politično in vojaško trdno zasidrili na Koroškem in se srdito borili proti policijskim in SS enotam ter enotam Wehrmachta, ki so bile tam nastanjene za "boj proti banditom". Pri tem je bilo v okviru nacionalsocialističnih represalij pobitih tudi veliko žensk in otrok. Drugače kot tu, so si bojne skupine, ki so jih odvrgli s padalom, mnogo težje pridobivale prebivalce (npr. partizani s Koralp), ker je bila tu nacionalsocialistična protiboljševistična propaganda posebej učinkovita. Od vseh oboroženih odporiških skupin (zunaj Koroške) se je vojaško uveljavila le partizanska skupina Leoben-Donawitz, medtem ko druge skupine, pogosto imenovane "partizanske" (Salzkammergut in dolina Ötz) niso prešle prek stopnje svoje ustanovitve in oboroževanja, ali pa se zaradi strahu pred represalijami proti civilnemu prebivalstvu sploh niso začele boriti.¹¹ Pomembno vlogo so še posebej v oboroženem boju odigrale ženske. Ob velikem tveganju so vzpostavile in vzdrževale infrastrukturo in zveze (bivališča, prehrano, preskrbo, informacije, zveze, itd.).¹²

Druge oblike odpora in opozicije (neorganiziran odpor posameznikov, pasivni odpor, nekonformizem, protestno obnašanje, ipd.) so šele v zadnjih letih postali predmet zanimanja raziskovalcev odpora. Neorganiziran odpor se je kazal v najrazličnejših oblikah: od protinacistične drže in izjav o prepovedanem poslušanju tujih radijskih postaj, do sabotaže in nudenja pomoči preganjanim (Judom, tujim delavcem, vojnim ujetnikom, in drugim). Taka dejanja so se preganjala enako strogo kot organiziran odpor, pa tudi številčno jih nikakor ni bilo manj kot slednjih. Tako se je npr. večina od približno 10.000 postopkov, obravnavanih na dunajskem ljudskem sodišču nanašala na delikte po tako imenovanem "zakonu o zahrbtnih izjavah". Te, režimu sovražne izjave do neke mere odslikavajo razpoloženje med ljudstvom, saj v večini primerov niso zavestno nastale kot "zahrbtne izjave" ali z namenom "izpodkopavanja obrambne moči", pač pa kot spontan izraz razočaranja, zagrenjenosti in sovraštva do

¹¹ Glej tudi Christian Fleck: *Koralmpartisanen*. Wien - Köln, 1986; Wilibald I. Holzer: Die Österreichischen Bataillone im Verband der NOV in POJ. Die Kampfgruppe Avantgarde/Steiermark. Die Partisanengruppe Leoben-Donawitz, disertacija, Dunaj 1971; Josef Rausch: *Der Partisanenkampf in Kärnten in Zweiten Weltkrieg*. 2. izdaja, Dunaj 1983; Karel Prušnik-Gašper: *Gemsens auf der Lawine. Der Kärntner Partisanenkampf*. Celovec 1979; *Spurensuche. Erzählte Geschichte der Kärntner Slowenen*. Wien, Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes et al., 1990.

¹² Karin Berger et al.: *Der Himmel ist blau. Kann sein. Frauen im Widerstand. Österreich 1938-1945*. Wien 1985.

nacionalsocialističnega režima. Da so pri tem v vedno večjem obsegu prišli do izraza protipruski/protinemški in proavstrijski glasovi, gotovo ni naključje. Glede na številčnost primerov se ta "individualni odpor" upravičeno smatra za "kolektivno opozicijo sistemu" (Gerhard Botz).¹³

K navidezno "nepolitičnim" oblikam odpora spada tudi odklanjanje dela ('zabušavanje', bolniške) in številne kršitve delovne pogodbe (zamujanje na delo, izostajanje, menjava delodajalcev, itd.), ki so se tako razširile, da se je režim odzval s posebnimi represalijami (hitri postopki pred "državnim zaupnikom za delo", deportacije v taborišča za delovno vzgojo). Predvsem med dunajsko mladino se je kot reakcija na ostro disciplinirano, paravojaško organizirano Hitlerjugend pojavilo nekonformistično in opozicijsko vedenje. V zvezi z odporom in opozicijo je treba končno kot "odporniško držo" omeniti še intenzivno sodno preganjane prestopke proti določilom zakona o vojnem gospodarstvu, posebno še črni zakol, neoddajo kmetijskih pridelkov in črno borzo.¹⁴

Izredno težko in obenem problematično je navesti razsežnost odpora. Kdo lahko danes ugotovi, koliko aktivistov, članov ali simpatizerjev so imele odpor-niške skupine, ki so delovale v največji ilegali? V najboljšem primeru približne oporne točke lahko dobimo iz števila žrtev, to je aretiranih, sodno obsojenih ali v koncentracijska taborišča napotnih članov odpor-niškega gibanja. Po teh podatkih je bilo najmanj 2700 Avstrijcev, aktivnih članov odpor-niškega gibanja obsojenih na smrt in tudi usmrčenih; nekaj tisoč Avstrijcev je izgubilo življenje v koncentracijskih taboriščih, zaporih ali pri Gestapu; pri tem pa ni mogoče razlikovati med pripadniki odpor-niškega gibanja in žrtvami preventivnega preganjanja. Več kot 230 od skoraj 1550 prostovoljcev je padlo za svobodo Španije v letih od 1936 in 1939, preko 500 pa kot partizani v drugi svetovni vojni. Število Avstrijcev, ki so bili aretirani zaradi političnih razlogov, bi se lahko vrtelo okrog 100.000.¹⁵

Brez dvoma je treba oceniti obseg in pomen odpora v Avstriji v kontekstu celostnega ravnanja Avstrijcev v času nacionalsocializma, torej ob upoštevanju specifično avstrijskega nacionalsocializma, različnih oblik "sopotništva", delnega ali občasnega strinjanja skupin prebivalstva s sistemom in drugih dejavnikov. Taka ocena seveda ne more sloneti le na številčni primerjavi 100.000 pripadnikov odpora nasproti 700.000 članom NSDAP; kajti prvi so tvegali svojo eksistenco, drugi pa uživali vse prednosti državne stranke, ki ima vso oblast v svojih rokah.

V primerjavi z velikim številom žrtev so bili praktični rezultati odpor-niškega gibanja - npr. v smislu ogrožanja nacionalsocialističnega režima ali škodovanja vojni mašineriji - skromni. Osvoboditev Avstrije izpod fašistične vladavine ni bila delo revolucije "od spodaj" ali nacionalnega osvobodilnega gibanja, ampak izključno zasluga zavezniških sil. Povsem jasno je treba ugotoviti naslednje: osvoboditev je prišla od zunaj; več kot 30.000 vojakov je padlo v bojih na avstrijskih tleh, to pomeni mnogo več, kot je bilo aktivnih članov avstrijskega odpor-niškega gibanja.

¹³ Gerhard Botz: *Widerstand von einzelnen. Widerstand und Verfolgung in Oberösterreich 1934-1945*. Wien, Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, 1982, 1. zvezek, str. 353.

¹⁴ Glej Bruno Frei: *Der kleine Widerstand*. Dunaj 1978; Christian Gerbel et al.: *Die "Schlurfs". Verweigerung und Opposition von Wiener Arbeiterjugendlichen im "Dritten Reich". NS-Herrschaft in Österreich 1938-1945*, str. 243 sl.

¹⁵ Glej Neugebauer: *Der Widerstand in Österreich*, str. 163.

Odporniškega gibanja pa kljub temu nikakor ni mogoče razumeti kot nekaj brezplodnega in nesmiselnega. Glede na zahteve zaveznikov po "lastnem prispevku k osvoboditvi" (moskovska deklaracija) je imel izjemno politično vrednost, kot se je to izkazalo pri prizadevanjih za podpis državne pogodbe z zavezniki. V zvezi s tem je treba tudi povedati, da je v protifašističnem uporu prvič prišlo do analize in politične umestitve procesa nastajanja naroda, ki se je dogajal v 20. stoletju; nemalo - tako katoličanov kot komunistov - je šlo v smrt z opredelitvijo za Avstrijo.¹⁶

Možje in žene, ki so bili aktivno udeleženi v odporu ali jih je preganjal nacionalsocialistični režim, pa so bili končno tudi odločilno udeleženi pri oblikovanju provizorične vlade in pri izgradnji novega političnega sistema in uprave v letu 1945. "05" kot najpomembnejša nadstrankarska uporniška skupina si je pred in med osvoboditvijo predstavljala, da bo v Avstriji mogoče premagati tradicionalni strankarski sistem in da bo tudi sama lahko sooblikovala politično dogajanje. To pa se je v aprilu 1945, ko so se takoj konstituirale stranke - Socialistična stranka Avstrije (SPÖ), Komunistična stranka Avstrije (KPÖ) in Avstrijska ljudska stranka (ÖVP) - in se tudi uveljavile med prebivalstvom in pri zaveznikih, izkazalo za iluzijo, brez vsake realne podlage.¹⁷ Vse tri stranke so se imele za antifašistične in se sklicevale - ne neupravičeno - na svoj izvor iz protifašističnega upora.

Povojni diskurz

Hladna vojna, ki je na mednarodni ravni uničila koalicijo, je tudi v Avstriji bistveno prispevala k razkroju antifašizma in razpadu antifašistične enotnosti. Komuniste, največjo skupino nekdanjih pripadnikov odporniškega gibanja, so izrinili iz vlade in jih politično izolirali. Nekdanji nacionalsocialisti so se pogosto smatrali za dobrodošle zaveznike v boju proti komunizmu in spet so lahko zavzemali pomembne položaje. V letu 1949 jim je bila spet dovoljena udeležba na volitvah, kar je obe veliki stranki, ÖVP in SPÖ, vodilo k novačenju njihovih glasov. V luči takega razvoja je bil pomen odporniškega gibanja popolnoma potisnjen v ozadje in njegove velike zasluge za Avstrijo so v Drugi republiki ostale v glavnem nepriznane. Žrtve nacionalsocializma so le s težavo dosegale vsaj deloma ustrezno priznavanje svojega trpljenja - v obsegu, kot so ga bile npr. deležne žrtve vojne. Take diskriminacije so bili deležni predvsem komunisti in koroški Slovenci, a tudi katoliki in drugi.¹⁸

Očitno je, da so imele po letu 1945 široke skupine prebivalstva, nekdanji nacionalsocialisti in tako imenovana vojna generacija skeptičen in celo sovražen odnos do odporniškega gibanja; leto 1945 zanje ni prineslo osvoboditve, pač pa zlom. Pripadnike odpora so imeli za "prelomnike prisege", "strahopetce", "izdajalce", za "zločince" in "morilce" (neredko so jih tudi javno tako imenovali). Avstrijsko odporniško gibanje je bilo deležno dvoma, omalovaževanja ali celo zanikanja. Tako se je najbolj bran avstrijski kolumnist Staberl leta 1971 v *Kronen-Zeitung*

¹⁶ Glej Felix Kreissler: *Der Österreicher und seine Nation*. Wien - Köln - Graz, 1984.

¹⁷ Glej Manfred Rauchensteiner: *Der Sonderfall. Die Besatzung in Österreich 1945 bis 1955*. Wien 1979.

¹⁸ Glej Brigitte Bailer: *Wiedergutmachung kein Thema. Österreich und die Opfer des Nationalsozialismus*. Wien 1993.

posmehoval: "Dokumentacijski arhiv avstrijskega odporniškega gibanja, ki ga nikdar ni bilo."¹⁹

Le kadar si je bilo treba pridobiti zunanjepolitične koristi ali ob slavnostnih priložnostih je bilo odporniško gibanje deležno verbalnega priznanja. V moskovski deklaraciji zaveznikov iz 1. novembra 1943, ki je bila odločilna za nadaljne usodo Avstrije, in ki je za cilj zaveznikov navajala obnovitev Avstrije, je bila Avstrija omenjena kot prva žrtev Hitlerjeve Nemčije, pa tudi kot odgovorna za udeležbo v vojni na nemški strani. Iz te povsem uravnotežene ocene so poveljne avstrijske vlade vedno poudarjale le vlogo Avstrije kot žrtve, da bi tako hitreje dosegle podpis državne pogodbe z zavezniki in s tem popolno suverenost države, pa tudi zato, da bi se ubranile upravičenih zahtev nacističnih žrtev za popravilo krivic. Potem ko je bila iz maja 1955 podpisane Državne pogodbe umaknjena klavzula o sokrivdi, je bilo možno teorijo o Avstriji kot žrtvi uspešno propagirati doma in v tujini vse do izbruha afere Waldheim.²⁰ Ob vsej upravičeni kritiki zaradi takega ravnanja pa ne gre prezreti dejstva, da tako odpiranje negativnih plati lastne zgodovine ni avstrijska posebnost ampak prej pravilo. Uradna Avstrija je potrebovala veliko časa, da bi se dokopala do priznanja soodgovornosti Avstrijcev za nacionalsocializem. Šele leta 1991 je zvezni kancler Franz Vranitzky pred državnim zborom izjavil: "Priznavamo vsa dejstva iz naše zgodovine in vse, kar so storili naši ljudje, tako dobrega kot slabega." Ob svojem obisku v Izraelu leta 1993 je Vranitzky priznal "moralno soodgovornost" avstrijskih storilcev in se opravičil žrtvam in njihovim potomcem.²¹ Vranitzkyjev naslednik Viktor Klima je šele nedavno izjavil, da bo nadaljeval z usmeritvijo "odprtega soočanja s tem, kar se je zgodilo".²² Podobno se je izrazil tudi avstrijski predsednik Thomas Klestil.²³ Te nedvoumne izjave avstrijskega državnega vodstva pa ne odražajo politične realnosti. Ob vsakoletnem zloglasnem srečanju na gori Ulrichsberg na Koroškem, kjer se srečujejo vojni veterani in nekdanji pripadniki SS, pa tudi mlajši desni skrajneži, se deželni in zvezni politiki, posebno še iz svobodnjaške (FPÖ) in ljudske stranke (ÖVP) s patetičnimi, deloma celo pronacističnimi govori prilizujejo vojni generaciji. Najbolj jasno je tak dvojen odnos avstrijske politike do nacionalsocializma in druge svetovne vojne razviden ob primeru razstave o vojnih zločinih. Zaradi oportunitizma do vojne generacije se lokalni politiki branijo podpreti razstavo in prevzeti pokroviteljstvo nadnjo.

Odnos prebivalstva do teh vprašanj je treba gledati diferencirano: mlajše generacije, ki so bile socializirane in vzgojene v Drugi republiki imajo v veliki večini negativen odnos do nacionalsocializma, njegovih zločinov, antisemitizma, desnega ekstremizma in nemškega nacionalizma; starejša, posebno še v veteranskih združe-

¹⁹ Wolfgang Neugebauer: Im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik; DÖW, Widerstandsforschung und Antifaschismus. Botz/Sprengnagel, *Kontroversen*, str. 557.

²⁰ Glej tudi: Ruth Wodak: "Wir sind alle unschuldige Täter". *Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus in Österreich*. Wien 1990.

²¹ Franz Vranitzky: Erklärung des Herrn Bundeskanzlers im Nationalrat, 8. 7. 1991; Address of the Federal Chancellor of Austria on the Occasion of the Special Convocation of the Hebrew University of Jerusalem, 9. 6. 1993.

²² Viktor Klima: Ansprache anlässlich des Empfangs österreichischer Emigranten im Bundeskanzleramt, 22. 7. 1997

²³ Thomas Klestil: Ansprache anlässlich der Sondersitzung der Österreichischen Bundesversammlung, 27. 4. 1995.

njih organizirana "vojna generacija" pa se očitno ne more ločiti od idealiziranih pogledov na drugo svetovno vojno in svojega ravnanja v njej.²⁴

Na vsak način pa te diskusije in ravnanja kažejo, da Avstrijci še niso rešili problemov v zvezi s svojim odnosom do nacionalsocialistične preteklosti.

Prevedla Irena Kuštrin

Wolfgang Neugebauer

ÖSTERREICHER UND DER NATIONALSOZIALISMUS: OPFER ODER TÄTER? ZUM VERHÄLTNIS VON WIDERSTAND UND KOLLABORATION

Z u s a m m e n f a s s u n g

Das in Politik, Bevölkerung und Wissenschaft umstrittene Verhältnis der Österreicher zum Nationalsozialismus, das Ausmaß der Kollaboration bzw. des Widerstandes, die Frage, ob die Österreicher Opfer oder Täter waren, stehen im Mittelpunkt des vorliegenden Beitrages.

Im März 1938 fanden zwei Vorgänge gleichzeitig statt: eine revolutionäre Machtergreifung der österreichischen Nationalsozialisten, bedingt durch den unter deutschem Druck zustande gekommenen Zusammenbruch des Schuschnigg-Regimes, und eine militärische Okkupation Österreichs durch das Deutsche Reich. Auch in den folgenden sieben Jahren existierten diese beiden Faktoren - österreichischer Nationalsozialismus, deutsche Fremdherrschaft - nebeneinander, so daß es wissenschaftlich unhaltbar ist, Österreich ausschließlich als erstes Opfer der Hitlerschen Aggressionspolitik anzusehen. Der Staat Österreich war zwar Opfer und mit ihm nicht wenige Österreicher - Juden, Roma, Behinderte, politisch Andersdenkende; die Österreicher als Volk waren aber nicht nur Opfer. Denn: Der Nationalsozialismus war auch eine bodenständige österreichische politische Bewegung mit weit zurückreichenden Traditionen, die 1942 nahezu 700.000 Parteimitglieder (11% der Bevölkerung) aufwies. Österreicher waren, zum Teil in führenden Positionen, an den Verbrechen des NS-Regimes beteiligt. Darüber hinaus gab es zumindest 1938 bis 1940, in der Zeit außenpolitischer und militärischer Erfolge, eine weit über die Parteimitglieder hinausgehende Identifizierung mit dem System. Die von Simon Wiesenthal gestellte Frage, ob die Österreicher in noch höherem Maße nazistisch eingestellt oder in der Judenverfolgung noch radikaler als die "Reichsdeutschen" waren, ist von der wissenschaftlichen Forschung noch nicht hinreichend geklärt. Stärke und Radikalismus der österreichischen Nationalsozialisten waren nicht zuletzt die Folge von deren Verfolgung in der Zeit des Achristlichen Ständestaates 1933-1938.

Dessenungeachtet waren aber die Österreicher im Machtgefüge des nationalsozialistischen Deutschland nicht gleichrangig oder gar ein eigenständiges Machtzentrum. Die entscheidenden Machtpositionen in Wirtschaft, im Militär, in der Bürokratie, im Kultur- und Medienbereich, im Partei- und im SS-Apparat waren in den Händen von Reichsdeutschen, und quasi-koloniale Züge sind nicht zu übersehen. Die Kategorie "Kollaboration" - als Ausdruck für die Zusammenarbeit von Okkupierten und Okkupanten - trifft für Österreich nicht exakt zu. Österreichs Stellung war ein Sonderfall: Weder waren die "Ostmark" bzw. die sieben Alpen- und Donaugau ein x-beliebiger Teil Deutschlands wie Bayern oder Sachsen, noch glich Österreich einem besetzten Land wie Holland oder Polen. Diese Zwitterstellung hängt nicht zuletzt mit der im Wandel begriffenen nationalen Identität, dem Prozeß der Herausbildung einer eigenständigen österreichischen Nation zusammen, der durch NS-Herrschaft, Widerstand und Befreiung beschleunigt wurde.

Der kampflose Untergang Österreichs, die Passivität der Westmächte, die totale nationalsozialistische Machtergreifung, die brutalen und umfassenden Verfolgungsmaßnahmen, die erzwungene Flucht tausender potentieller NS-Gegner, die beispiellose Propagandakampagne und die weitverbreitete Begeisterung über den Anschluß wirkten den Widerstandskräften entgegen. In anderen von Deutschland besetzten Ländern bestand von vornherein ein klares Feindbild, und der Widerstand wurde zur Sache aller nationalen Kräfte, während Kollaborateure isoliert und geächtet waren; in Österreich hatten die WiderstandskämpferInnen in einer zum Teil feindlichen, von Denunzianten und fanatischen Regimeanhängern durchsetzten Umwelt zu agieren. Hier war der Widerstand nicht nur ein

²⁴ Glej *Handbuch des österreichischen*, Aktualisierte und erweiterte Neuauflage. DÖW, Wien 1994.

Kampf gegen fremde Besatzung, sondern hatte auch den Charakter eines Bürgerkrieges Österreicher gegen Österreicher - freilich mit ungleichen Waffen.

Der österreichische Widerstand war kein einheitlich nationaler; er war nach politischen und weltanschaulichen Positionen fragmentiert, wobei zwei Hauptkräfte differenziert werden können: die organisierte Arbeiterbewegung und das katholisch-konservativ-bürgerliche Lager. Die WiderstandskämpferInnen beschränkten sich in der Hauptsache auf traditionelle politische Tätigkeitsformen, wie die Bildung von Organisationen, Propaganda u.dgl., die sich als verlustreich, aber wenig effizient erwiesen. Etwa ab 1942 bildeten sich, meist auf Initiative von Kommunisten, bewaffnete Widerstandsgruppen. Vor allem in Südkärnten formierten sich slowenische Partisanengruppen, die infolge der brutalen Germanisierungspolitik der NS-Machthaber und der Aussiedlungsmaßnahmen auf die Unterstützung weiterer Kreise der Kärntner Slowenen zählen konnten.

Der Umfang des Widerstandes läßt sich am ehesten anhand der Opferzahlen bestimmen: Mindestens 2.700 Österreicher sind als aktive WiderstandskämpferInnen zum Tode verurteilt und hingerichtet worden; einige tausend Österreicher kamen in KZ, Gefängnissen oder bei der Gestapo um, wobei allerdings zwischen Opfern des Widerstandes und präventiver Verfolgung nicht unterschieden werden kann. Die Zahl der aus politischen Gründen inhaftierten Österreicher dürfte in der Größenordnung von etwa 100.000 gelegen sein.

Gemessen an der großen Zahl der Opfer waren die praktischen Ergebnisse des Widerstandskampfes bescheiden. Die Befreiung Österreichs von der faschistischen Herrschaft war nicht das Werk einer Revolution von unten oder eines nationalen Freiheitskampfes, sondern ausschließlich das Verdienst der alliierten Streitkräfte. Der Widerstand war vor allem von politischem Wert, wie sich bei den Verhandlungen um den Staatsvertrag mit den Alliierten herausstellte. In der für das weitere Schicksal Österreichs entscheidenden Moskauer Deklaration der Alliierten von 1943, die die Wiederherstellung Österreichs zum alliierten Kriegsziel erklärte, war Österreich sowohl als erstes Opfer Hitlerdeutschlands bezeichnet als auch für seine Mitbeteiligung am Krieg auf deutscher Seite verantwortlich gemacht und seine zukünftige Behandlung von der Leistung eines eigenen Beitrags zur Befreiung abhängig gemacht worden. Aus dieser durchaus ausgewogenen Einschätzung haben die österreichischen Nachkriegsregierungen stets den Opfercharakter hervorgehoben, um auf diese Weise rascher den Staatsvertrag und damit die volle Souveränität zu erlangen, aber auch um berechnete "Wiedergutmachungs" ansprüche der NS-Opfer abzuwehren. Nach Eliminierung der Mitschuld Klausel aus dem im Mai 1955 unterzeichneten Staatsvertrag konnte die "Opfertheorie" bis zur Waldheim-Affäre im In- und Ausland erfolgreich propagiert werden.

Erst im Juli 1991 hat Bundeskanzler Franz Vranitzky in einer Erklärung namens der Bundesregierung vor dem Nationalrat sich zur Mitverantwortung der Österreicher für den Nationalsozialismus und dessen Verbrechen bekannt. Die eindeutigen Bekundungen der Staatsführung spiegeln jedoch nicht die politische Realität wider; denn Landes- und Bundespolitiker biedern sich weiterhin an die Kriegsgeneration an. Die jüngeren Generationen, die in der Zweiten Republik sozialisiert und erzogen worden sind, stehen hingegen Nationalsozialismus, NS-Verbrechen, Antisemitismus, Rechtsextremismus und Deutschnationalismus in überwältiger Mehrheit negativ gegenüber.

Jedenfalls zeigen diese Diskussionen und Verhaltensweisen, daß die Österreicher ihre Probleme im Umgang mit der NS-Vergangenheit noch nicht gelöst haben.